

Adabiy til, uning turlari va uslublari taraqqiyoti

Yoqub Siddiqovich Saidov
Buxoro davlat universiteti

Annotatsiya: Ayonki, o‘zbek filologiyasi bakalavriat ta’lim yo‘nalishi talabalariga umumkasbiy fan sifatida o‘qitiladigan “O‘zbek tili tarixi” kursi “Qadimgi turkiy til”, “Eski o‘zbek tili va yozuvi”, “O‘zbek tilining tarixiy grammatikasi” va “O‘zbek adabiy til tarixi” fanlaridan tarkib topgan. “O‘zbekiston davlat standarti”ning zaruriy talablariga muvofiq yaratilgan bo‘lib, unda qoraxoniylar davri adabiy tili va manbalari, chig‘atoy adabiy tili va manbalari, “Devonu lug‘otit turk” asarining qiyosiy turkiyshunoslikdagi o‘rni, Xorazm yodnomalarining til taraqqiyotidagi roli, Alisher Navoiyning adabiy til rivojidagi o‘rni kabi masalalar zamonaviy tamoyillar bo‘yicha yoritib berilgan.

Kalit so‘zlar: o‘zbek adabiy tili, tarixi, predmeti, obykti, maqsadi, vazifalari, me‘yorlashtirilgan til, yozma va og‘zaki shakllari

Development of literary language, its types and styles

Yaqub Siddiqovich Saidov
Bukhara State University

Abstract: It is clear that the course "History of the Uzbek language", which is taught as a general subject to undergraduate students of Uzbek philology, "Ancient Turkic language", "Old Uzbek language and writing", "Uzbek "Historical Grammar of the Uzbek Language" and "History of the Uzbek Literary Language". It was created in accordance with the necessary requirements of the "Uzbekistan State Standard", which includes the literary language and sources of the Karakhanid period, the literary language and sources of the Chigatai, the role of the work "Devonu lug'otit Turk" in comparative Turkic studies, the Khorezm memoirs in the language development issues such as the role of Alisher Navoi in the development of the literary language are explained according to modern principles.

Keywords: Uzbek literary language, history, subject, object, purpose, tasks, standardized language, written and oral forms

O‘zbek millati o‘z adabiy tili va yozuviga ega bo‘lgan eng qadimgi sanoqli xalqlardan biridir. Ajdodlarimizning ijodiy tafakkuri va ulug‘ dahosi bilan yaratilgan eng qadimgi bitiklar, ilmiy, tarixiy va badiiy asarlar bizning buyuk ma‘naviy

boyligimizdir. Ijtimoiy davr milliy manfaatlarimizni ta'minlash, madaniyat, azaliy qadriyatlar hamda ona tilimizni asrab-avaylash va rivojlantirish masalasiga ustuvor ahamiyat qaratish zaruriyatini taqozo etmoqda. Davlat tili masalasi milliy g'oyamizning asosiy tamoyillaridan biri bo'lishiga, ona tilimizning cheksiz imkoniyatlarini namoyish etishga, uning eng qadimiy va boy tillardan biri ekanligini dalillashga harakat qilinmoqda. Shunga ko'ra Mustaqillik davrida buyuk ajdodlarimizdan asrlar osha bebaho meros sifatida yetib kelgan nodir asarlarni chuqur o'rganish, nashr etish va targ'ib qilish davlat siyosati darajasiga ko'tarildi.

O'zbek tili va adabiyotidan malakali ilmiy xodimlar va o'qituvchilar tayyorlashda «O'zbek adabiy tili tarixi» kursi muhim ilmiy, nazariy, amaliy, ta'limiy, tarbiyaviy, ma'rifiy va ma'naviy ahamiyatga ega. Bu fan talabalarga o'zbek tiliniig taraqqiyot bosqichlarini, unda sodir bo'lgan turli o'zgarishlarni, hozirgi o'zbek tilining fonetik, grammatik va leksik tizimini atroflicha tushunib olishda, eng muhimi, millat manfaatlariga daxldor til tarixiga doir bilimlarga ega bo'lishda katta yordam beradi.

O'zbek tili tarixi fani o'zbek tilshunosligining ixtisosiy fanlaridan biri bo'lib, u uch mustaqil kurs - «Qadimgi turkiy til», «O'zbek tilining tarixiy grammatikasi» va «O'zbek adabiy tili tarixi» fanlaridan iborat. «Qadimgi turkiy til» fanida turk runiy yozma yodgorliklari (chunonchi, "Kul tigin", "Bilga xoqon", "To'nyuquq", "Ungin", "Kuli chur" kabi bitiktoshlar)ning topilish tarixi, fanga ma'lum bo'lishi, ularning fonetik, morfologik, leksik va sintaktik xususiyatlari o'rganiladi.

«O'zbek tilining tarixiy grammatika» kursi turkiy, xususan, o'zbek tili fonetik tizimi va grammatik qurilishidagi muhim o'zgarishlar, ularning taraqqiyot bosqichlarini yoritib beradi. «O'zbek adabiy tili tarixi» kursi esa o'zbek tili tarixini xalq tarixi bilan bog'liqlikda o'rganadi, til hodisalarining ijtimoiy hodisalar bilan munosabatini baholaydi, adabiy til uslublarida yuz bergan o'zgachaliklarni, ularning ko'rinishlarini aniqlaydi. Mazkur fanlar o'zaro bog'liq bo'lib, «O'zbek adabiy tili tarixi» fani nazarda tutilgan fanlardagi fikrlarni ilmiy-nazariy jihatdan umumlashtiradi.

«O'zbek adabiy tili tarixi» o'quv fani tilimizda sodir bo'lgan turli o'zgarishlar, uning taraqqiyot bosqichlari bo'yicha bilim beradi, hozirgi o'zbek tilining xususiyatlarini anglashda asos vazifasini bajaradi. Fanning asosiy maqsadi o'zbek tilining tarixiy ildizlarini aniqlash, eng qadimgi davridan to hozirgi kungacha bo'lgan rivojlanish bosqichlarini o'rganish, shu davrlar mobaynida ijtimoiy hayotdagi o'rni va vazifasini belgilashdir.

O'zbek adabiy tili tarixining ob'ekti turkiy va o'zbek tili tarixida, xususan, eski turkiy til, eski o'zbek adabiy tili va yangi o'zbek adabiy tili davrida yaratilgan yozma yodgorliklardir. Bu yozma yodgorliklar tarkibiga badiiy, tarixiy va ilmiy asarlar hamda tarixiy lingvistik lug'atlar kiradi. Adabiy til tarixi matnda qo'llaniluvchi til birliklarining xususiyatlarini tadqiq qiladi. Bunda adabiy til tarixi va nazariyasi tilshunoslikning boshqa sohalarini o'rganuvchi fanlarning natijalariga tayanadi va

ularning umumlashmalaridan foydalanadi. O'zbek adabiy tili taraqqiyoti shuni ko'rsatadiki, kishilar nutqida ishlatilgan va paydo bo'lgan har bir so'z hamda birikma shu xalq tarixi bilan bog'liq bo'lgan tilda o'z aksini topadi.

O'zbek adabiy tili tarixining predmetini esa shu yozma manbalarning tili va uslubi tashkil etadi. Aytilganidek, o'zbek tili eng qadimiy tillardan biri bo'lib, u uzoq tarixiy davrlar sinovidan o'tib, hozirga qadar yetib kelgan. Uzoq asrlar davom etgan bu jarayonda tilda ma'lum o'zgarishlar bo'lgan, keyingi davr til birliklari bilan avvalgi til birliklari o'rtasida muayyan farqlar yuzaga kelgan, ayrim til birliklari eskirgan, ba'zi yangi til birliklari ise'molga kirgan.

O'zbek adabiy tili tarixida o'rganilishi muhim bo'lgan masalalar, asosan, quyidagilardir:

1. O'zbek tilini o'zbek xalqining tarixi, madaniyati, san'ati va adabiyoti bilan o'zaro bog'liqlikda, uning ijtimoiy ong, fan, madaniyat, adabiyot va san'at taraqqiyotiga ta'sirini, o'ziga xos xususiyatlarini tadqiq etish;
2. O'zbek adabiy tilini tarixiy-uslubiy jihatdan o'rganish, uning uslublarida yuz bergan tadrijiy va inqilobiy o'zgarishlarni ochib berish;
3. Hozirgi o'zbek adabiy tilining qadimgi turkiy til, eski turkiy til, eski o'zbek adabiy tili va yangi o'zbek adabiy tiliga munosabatini belgilash
4. O'zbek xalqi tarixida o'zbek tilining ijtimoiy-siyosiy mavqeini belgilash;
5. O'zbek adabiy tilining yangi so'zlar bilan boyib borishini hamda unda mavjud so'zlarning yangi ma'noda qo'llanishlarini o'rganish, uning leksik jihatdan takomillashuvini aniqlash va h.k.

O'zbek adabiy tili tarixi kursining eng muhim vazifalaridan biri mumtoz adabiyot namoyandalari asarlarining til xususiyatlarini aniqlash, ularning adabiy til taraqqiyotidagi xizmatlarini baholashdir.

O'zbek adabiy tili tarixi tilshunoslik doirasiga kiruvchi fanlar, chunonchi, "Qadimgi turkiy til", "O'zbek tilining tarixiy grammatikasi", "O'zbek dialektologiyasi" hamda boshqa - "O'zbek adabiyoti tarixi", "O'zbekiston tarixi" kabi fanlar bilan uzviy bog'lanadi va ularning ilmiy xulosalariga suyanadi.

Adabiy til tushunchasiga "O'zbek tilining izohli lug'ati"da "umumxalq tilining ishlangan, sayqal berilgan, ma'lum me'yorlarga solingan shakli", deb izoh berilgan bo'lsa, "O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi"da esa "muayyan umumxalq tilining qayta ishlangan va me'yorlashtirilgan, mazkur tilda so'zlashuvchi xalqning madaniy ehtiyojlariga xizmat qiluvchi shakli" sifatida talqin etilgan.

Adabiy tilning asosida umumxalq tili turadi, u ilm va ijod ahli tomonidan qayta ishlanib, ijodiy boyitiladi. Adabiy til lug'at tarkibi va grammatik qurilishi jihatidan aniq me'yorga keltirilgan tildir. Adabiy til me'yoriga ko'ra so'zlar yozilishi, talaffuz etilishi, morfologik tuzilishi va sintaktik qurilmasi jihatidan to'g'ri ifodalanishi talab etiladi. Adabiy tilning barqaror shaklga kelishida yozuv muhim ahamiyatga ega. Biroq,

unutmaslik kerakki, adabiy tilning og‘zaki shakli yozma adabiy tilning vujudga kelishiga zamin yaratgan.

Adabiy til bilan shevalar o‘rtasidagi munosabat har doim mavjud bo‘ladi. Ular muntazam bir-biriga o‘zaro ta’sir ko‘rsatadi. Adabiy til shevalardan o‘zining me’yorga solinganligi bilan farq qiladi. Adabiy til so‘zlarni qo‘llash va uslubda, morfologik va sintaktik modellarga amal qilishda har bir tilning o‘ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqib shakllantiriladi. Bu fikr adabiy til faqat ichki manbalar hisobidan boyiydi, degan xulosaga olib bormasligi kerak. Adabiy til boshqa tillardan so‘zlarni o‘zlashtirish yo‘li bilan ham boyib boradi.

Adabiy til me’yori tarixiy kategoriya sanaladi. U tarixiy taraqqiyot davomida o‘zgarib boradi. Til tarixining muayyan bir davrida me’yor bo‘lgan til hodisasi keyingi davri uchun me’yor bo‘lmasligi mumkin. Masalan, Alisher Navoiy davridan beri o‘zbek tili, uning lug‘at tarkibi va grammatik qurilishida katta o‘zgarishlar yuz berdi. Bu narsa, albatta, adabiy til me’yoriga ta’sir etmasdan qolmadi. Tarixiy taraqqiyot jarayonida yuz bergan o‘zgarishlar tilda o‘z aksini topa bordi.

Adabiy me’yor ongli aralashish orqali qayta ishlangan, tanlangan, baholangan me’yordir. Shu sababli ba’zan adabiy tilni “sun’iy til”, “yasama til”, xalq tili va shevalarni “tabiiy til” deb ham yuritadilar.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ё Саидов. Жадидлар ва Ойбек/Адабиёт ва таржима: Илмий мақолалар тўплами. Т.: Зарқалам, 83-85
2. СЁ Сиддиқович. Бехбудийнинг «Тил масаласи» мақоласи хусусида. Педагогик маҳорат. -Бухоро 1 (2), 41-46
3. Ё Саидов. Жадид поэтик асарлари тилидаги янги сўзлар таҳлили. Бухоро давлат университети илмий ахбороти.-Бухоро 1, 59-64
4. Ё Саидов. Жадид шеърятдаги қадимги туркий лексика. Ўзбек тили ва адабиёти 2, 100-105
5. Ё Саидов. Жадид лирик асарларидаги арабий лексика ва унинг мавзуй таснифи. Илм сарчашмалари.-Урганч 7, 38-40
6. Ё Саидов. Жадидларнинг ўзбек лингвистик терминологиясини шакллантириш ва ривожлантиришдаги ўрни. Бухоро давлат университети илмий ахбороти.-Бухоро 4 (52), 42-46
7. Ё Саидов. Каримбек Камий лирик асарларидаги антонимларнинг айрим хусусиятлари. Вестник каракалпакского государственного университета имени Бердаха 17 (3-4 ...
8. Ё Саидов. Чўлпон мақолаларида тил масаласи/Илм-у адаб jabhasida 60 yil: Илмий мақолалар тўплами. Бухоро: БухДУ, 61-64

9. СЁ Сиддиқович. Абдулла Бадрий драмаларидаги шевага хос унсурлар. Илмий мақолалар тўплами. -Бухоро: БухДУ 4 (2), 38-42
10. ЁС Саидов, М Убайдуллоева. Анвар Обиджоннинг ўшатишлардан фойдаланиш маҳорати. Science and Education 4 (6), 985-989
11. ЁС Саидов. История Узбекского литературного языка, вопрос формирования национального языка воззрения просветителей жадидов. Science and Education 3 (5), 2085-2090
12. ЁС Саидов. Абдулхамид Мажидий шеъриятидаги метафораларнинг лингвопоэтикаси. Вухоро davlat universiteti tahririyat 1 (2), 31
13. УН Бозорова, ЁС Саидов. жадид шеъриятидаги қадимги туркий лексиканинг мавзуй таснифи. международный журнал искусство слова 3 (4)
14. ЁС Саидов. Фитратнинг имло масаласига муносабати. Илмий мақолалар тўплами. -Бухоро: БухДУ 2 (1), 27-30
15. ЁС Саидов, ДШ Шарипова. Рамзнинг лексик - семантик хусусиятлари. Вухоро davlat universiteti tahririyat 4 (2), 102
16. YS Saidov. About the language of the work «gulistoni bit-turkiy». Scientific reports of Bukhara State University 3 (1), 97-102
17. Г Муродов, Ё Саидов. Лингвохудожественные особенности сравнения в узбекской поэзии (на примере стихов э. Вохидова). Страны. Языки. Культура: сборник материалов XI-й международной научно ...
18. СЁ Сиддиқович. Тематические группы лексик, заимствованной из западноевропейских языков посредством русского языка (на материале узбекской жадидской поэзии). Современная филология: Материалы II междунар. науч. конфер. 2 (4), 92-95
19. СЁ Сиддиқович. Абдулхамид Мажидий шеъриятидаги синонимларнинг айрим хусусиятлари. Тилнинг лексик-семантик тизими ва қиёсий типологик изланишлар: синхрония ...
20. СЁ Сиддиқович. Жадид шеърий асарларидаги синекдохалар ва уларнинг услубий-бадий хусусиятлари. Бухоро давлат университети илмий ахбороти 3 (3), 88-91
21. СЁ Сиддиқович. XX аср бошлари ўзбек шеърияти тилида арабий лексика. Проблемы и перспективы развития филологии на современном этапе: Межвузовский ...
22. СЁ Сиддиқович. Ўзбек cedid edebiyatinda og‘uz dillerine özgü unsurlar. Filologiya məsələləri 3 (3), 798-804
23. СЁ Сиддиқович. Жадидларнинг лингвистик эстетика ривожидидаги ўрни. Цветаевские чтения. Текст и контекст: лингвистический, литературоведческий и ...

24. СЎ Сиддиқович. Алишер Навоий ва Фитрат. Алишер Навоий ижодида оила, таълим ва тарбия масалалари: Республика илмий ...
25. СЎ Сиддиқович. Фитратнинг «Девону луғотит турк» асарига оид тадқиқоти. Филология масалалари: Илмий мақолалар тўплами 5 (5), 109-112.
26. СЎ Сиддиқович. Абдулҳамид Маждий шеъриятидаги метонимияларнинг семантик моҳияти. Тилшунослик ва методика масалалари: Илмий мақолалар тўплами. -Тошкент: Фан 2 ...
27. СЎ Сиддиқович. Абдулҳамид Маждий шеъриятидаги метонимияларнинг семантик моҳияти. Тилшунослик ва методика масалалари: Илмий мақолалар тўплами. -Тошкент: Фан ...
28. СЎ Сиддиқович. Абдулҳамид Маждий шеъриятидаги метонимияларнинг семантик моҳияти. Тилшунослик ва методика масалалари: Илмий мақолалар тўплами. -Тошкент: Фан ...
29. СЎ Сиддиқович. Ўзбек тили лексикологиясининг шаклланиши ва ривожи. Тилнинг лексик-семантик тизими ва қиёсий типологик изланишлар: синхрония ...
30. СЎ Сиддиқович. Фитрат ва миллий тил ривожи муаммолари. Тилшунослик ва методика масалалари: Илмий мақолалар тўплами. --Тошкент 1 (2 ...